

IRAK-TÜRKMEN AĞIZLARINDA BİRLEŞİK KELİMELER

PROF. DR. ÇOBAN HİDİR HAYDAR

Irak Türkmen ağzı, gerek Türkiye Türkçesi yazı dili gerekse diğer Türk lehçeleri arasında gösterdiği önem dolayısıyla bilginlerin dikkatini çekmişse de yeterli derecede incelenmiş değildir. 1976'dan beri Türkmen ağzı üzerinde di-yalektoloji araştırmaları yapmaktayım. Topladığım ağız malzemelerinin içinde "birleşik kelimeler" önemli bir yer tutmaktadır.

Türkmen ağzı, az işlenmiş olmasına rağmen önemini hiç kaybetmemiştir. Şimdiye kadar sözlüğü yapılmayan, üzerinde yeterli bir şekilde durulmayan Türkmen ağzı, çok zengin ağız malzemesine sahiptir. Bir kişi tarafından bütün Türkmen bölgelerinin taranması imkânsızdır. İşin güçlüğü karşısında hiçbir şey yapmamaktansa, bu güç ama güzel işin yapılmasını, kendi sınırlı imkânlarımız çerçevesinde doğru buluyoruz.

Topladığımız kelimeleri, ağız özelliklerine sadık kalarak söylendiği biçimde yazmaya çalıştık.

Türkmen ağızlarının bünyesinde birleşik kelimeler, dil bilgisi açısından önemli bir yer tutar. Derlemiş olduğum bu kelimeleri, dil bilgisi açısından incelemeye çalışacağız.

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi, Türkmen ağzı da ana dilinden gelen kelime hazinesine sahiptir. Dilde bulunan kelimeler bütün varlıkların isimlerini ve hareketlerini karşılayamaz. Dil, kâinattaki varlıkları karşılamak için durmadan kendi bünyesinde yeni kelimeler yaratarak kelime hazinesini zenginleştirir.

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, Irak-Türkmen ağızlarında da birleşik kelime şu yollar ile yapılır:

I- Anlam kayması yolu ile birleşik kelime yapma:

Türkmen ağızlarında anlam kayması yolu ile birleşik kelime yapma en yaygın yollardan biridir. Anlam kaymasına uğrayan birleşik kelimeler için genel

olarak iki kelimededen kurularak örnek alınacaktır. Kalıplaşmaya uğrayan kelimeler ya birincisi ya ikincisi yahut her ikisidir. Kelimeler gerçek anlamı dışına çıkınca bağımsızlığını kaybetmiş olur ve o kelime başka bir kelime olarak yaşayacak demektir.

Birleşik kelimeyi meydana getiren her iki kelimenin de gerçek anlamlarından kaymaları ile oluşmuş bulunan birçok kuş, bitki, yer ve daha başka varlık ve kavramlara verilmiş birleşik kelimelerimiz vardır.

Keretaviğ (bir çeşit kuş, Erbil), bağtavıği (bir çeşit kuş, Kızrabata, Tuz), péğemberatı (Beşir, Kerkük), Taridévesi (İmam, Tuz), aslanagzı, ketirdaşşığı (bitki), ketirkuyruğu (yağmur, İmam), atkuyruğu (yağmur, Beşir), ayahkabı (ayakkabı), buzavburnu (böcek), kızlaryoldaşı (10 cm. uzunluğunda parlak derili bir çeşit kertenkele, Beşir), gelinbarmağı (bitki), Kazayağı (bitki, Tellafer), ilanyastığı (bitki, Tellafer), kuzukulağı (bitki), sığırdili (biki), sığırkuyruğu (bitki, Beşir), kazandelen (bitki, bir çeşit diken, İmam), kazandelen (bir çeşit kuş, Kızrabat), koyunemceği (bitki, Beşir), lekledimdiği (bitki, Beşir), koyungözü (papatya), pissikgözü (süs bitkisi), yalğızayah (bitki, Beşir), destebozan (bitki, Beşir), çobanekmeği (bitki); çibinkıran (bitki); demirkazzılı (kutup yıldızı); atyağırı (bitki); çaçankızı (bitki); geçibegirden (bitki, Beşir), çobanaldadan (bir çeşit kuş), çopanalaldadan (kuş, Kızrabat), suçıçeği (çocuk hastalığı), devebörgül (iri taneli yağın yağmurun yerde olan su üzerinde yaptığı kulabı andıran şekil, bkz. ketirkuyruğu, atkuyruğu), devediş (iri taneli bir çeşit buğday), devebeli (taşın ırmakların hızlı akarken tıpkı deve sırtı gibi akması şekli); sıçandışi (dokuma işlemlerinde işlenen bir çeşit nakış, ka-lağagiren (böcek), kırhayah (böcek), kadımbudu (bir çeşit köfte), demiro, vb.

Birleşik kelimeyi meydana getiren birinci kelime gerçek anlamından kaymış olabilir. Buna göre ikinci kelime gerçek anlamında kalmış olduğundan, bu çeşit birleşik kelimelerle, öteki tamlamalar arasında büyük benzeme vardır.

Ulduzkurtu (bir böcek, ateşböceği), yulduzkurtu (ateşböceği, İmam), bal-kabağı, sakkızkabağı (bir çeşit kabak türü), yerelması (yerelması), atlıkarınca (bacakları uzun ve irice siyah ve kırmızı renkli karınca, Beşir); ceyranotu (bitki, Beşir), çakkaleriğ (çakaleriği, kötü bir erik çeşidi), arakapı, ohilani (okilani), keyyegügerçini (evcil olmyan güvercin), hırpissiği (evcil olmayan bir çeşit kedi); ilangülü (buğday hasadı sonunda görülen pembe çiçekli bir bitki); kuşüzümü (ufacık üzüm tanelerini andıran bir çeşit yabanî bitki), de-

vedikeni, peğemberarparası, cehennemdeşi, kereyel, samanrengi, kahverengi, başbarmah, serçebarmah vb....

Birleşik kelimeyi meydana getiren ikinci kelime gerçek anlamından kaymış olabilir. Bu durumda birleşik kelime daha kolay kendini gösterir.

Atlıkarınça (eskiden Kifri kasabasında sünnetli çocuğun, düğünlerde ise gelin ve güveyin önünde kamışa binerek üzerine bir cibinlik örten böylece tanınmaz bir duruma gelen ve çeşitli oyunlar oynayan, halkı güldüren eğlendiren kimse). Sariağz (bir çeşit balık türü, Altinköprü), kereteviğ (bir çeşit kuş, Erbil), ussubaşı (subaşı, Beşir), kuşbaşı, sıçanevi (kanser, Erbil).

Bu çeşit birleşik kelimelerde ikinci kelimeleri "baş ve ev" olanlara o kadar alışılmıştır ki, bunların gerçek anlamları dışında kullanıldıkları bile unutulmuştur.

Çobanevi, Zilfievi (oymak ismi, Beşir), imamevi (kadın ceza evi), Seyyidevi (kadın ceza evi, Beşir), aşımevi (akşamleyin), sebbehevi (sabahleyin).

Ev kelimesinin yerine "hane" kelimesinin de kullanıldığını görüyoruz: Çayhana, hepishana, tembelhana, aşhana, hestehana, mehbushana.

Baş kelimesiyle kurulan birleşik kelimeler ise:

Ombaşı, ussubaşı, kuşbaşı, keyyebaşı, sukakbaşı, keyyimbaş (inatçı, Telafer), aybaşı (âdet, hayz), aşşuhbaşı (hayvan hastalığı, atın sağlığını ve hareketini kısıtlayan bu hastalık, yorgunluk ve zorluktan meydana gelir. Bu hastalığın belirtisi; atın dizlerinde aşık kemiği şişer. Bunun tek ilâcı, atı sularda gezdirmektir.), ikibaşlı (iki durumda da vaki olması umulan herhangi bir şey), birbaş (durmadan), pisbaş (cimri), destebaşı (bir kısım halkın başkanı), kılbaş (yazın ellerin parmaklarında görülen yara), diribaş (henüz gücünü koruyan yaşlı kimse), küçükbaş (koyun, keçi gibi hayvan), büyükbaş (inek, manda, sığır gibi hayvan), üstbaş (giyim).

Bazı birleşik kelimelerde birinci kelimesi "baş" olanlara da rastlıyoruz:

Başasağı (herhangi bir olay sonu ortaya çıkan dedikodu, anlaşmazlık, huzuru kaçıran her şey), başoğlan (mahallenin külhanbeyği olan), başçeken (halayı düzene bırakan kişi), baştutan (halkın işlerini düzene bırakan; kılavuzluk eden kimse), başkesen (kasap), başkölgesi (ev), başyén (çocuk yeni doğarken, babası ölünce, kız yeni evlenirken kocası ölünce denilen eski bir söz)...

Ses kayması yolu ile kurulan birleşik kelimeler:

Ses kayması yolu ile meydana gelen birleşik kelime Türkmen ağızlarında çok azdır.

Kehvealtı (kahve + altı), keçemen (gêçi+emen, keçi-emen, Kertenkele), bildir (bir + yıldır), buyza (bu+yüze), oyza (o+yüze), bilezik (bilek+yüzüğü), albağ (alın+bağı).

Birleşik kelimeyi meydana getiren kelimeler kendi anlamları ile kullanılmış olabilir.

Ortahalli, ortaboylu...

Birleşik İsim:

Birleşik kelime biçiminde kullanılan özel isim. Bir kişi, bir semtin adı olmak üzere yan yana gelen ve eksiz olarak birleşen isim. Türkmen ağızlarında eskiden çok kullanılan bu özel isimler, bu gün unutulmuş gibi görünmektedir.

Hasanköy (yer adı, Tellaferde bir mahalle ismidir), Kemberdere (Tellaferde bir semt ismi), Gülçehre (gül+çehre), Gülboy (gül+boy), Pembegül (pembe+gül), Banıgül (banı+gül), Gülbağ (gül-bağ), Günnaz - gülnüz (gül+naz), Birtek (bir+tek), Bağdagül (bağ+da+gül), Gülcihan (gül+cihan), Fatmahan (fatma+han), Emnehan (emne + han, emine + han), Kızlarhan (kızlar+han), Ağırhan (ağır+han), İncihan (inci+han), Gülhan (gül+han), Minehan (mine+han), İsmihan (isim+han).

Sıfat tamlamalarından oluşan birleşik kelimeler:

Sıfat tamlamalarından oluşan birleşik kelimelerin birinci kelimeleri canlılığını yitirmiş olur. Niteleme ve belirtme sıfatlarıyla kurulmuş sıfat tamlamaları, özel anlam kazanarak birleşik isim tabanları olurlar ve isim, sıfat, zarf işleyişlerinde görülürler.

Ağırayah (ağır başlı olan kimse), ağırsöz, ağır yük, bayazdırı, kerebiber, kırmızıbiber, yalınayah, başgöz, pisbuğaz, doludizgin, uzun Salih, Kırmızı Kember, Kere Kember, toppal Ekber, kereceğer, ağciğer, kereheber, kerekız (y.a.), Kereteppe (y.a.), keregün, ağbilçek, ağgün, beyazbilçek, iridavar, dizeeşek, pozaeşek. Kernaz (y.a.), kereoğlan (y.a.), alboyah (bir halk ilâcı), kereyonca (bitki), başbarmah (y.a.), üçteppe (y.a.), Beşir, keretemir (y.a.), yéngibeşir (y.a.), kızılteppe (y.a.), gökteppe (y.a.); dilekliteppe (y.a.), kerekeyye (y.a.).

yéddikızlar (y.a. Kerkük), aksu (y.a., Tuz); sarıtiken (bitki), sarıgül (bitki), ana-
çarh, yengicebabılan (köy ismi)...

Türkmen ağzında, bir ve her kelimeleriyle oluşan birleşik kelimeler de şun-
lardır:

Biraz, birtahım, birbiri, herkeş, birbaş (durmadan), birağız, birçoh...

Belirsiz isim tamlamasından kurulan birleşik kelimeler. Bu yolla birleşik
özel isim, sıfat, zarf olarak kullanılan birleşik kelimeler yapılmaktadır.

Aslanağzı, keterdaşsağı, köpekköbeleği, kavniçi (renk), kehverengi,
ayahüstü, eşek çibini, uşsu ilânı, dağ gecisi, göz nürü, elemeği, üzkeresi, ço-
banekmeği (bitki), pissikgözü (bitki), kavıngülü (bitki), kuzukulağı (bitki),
éadirsegi, ahşamüstü, sığırkuyruğu, sigordili (bitki).

Sıfat-fiillerin birleşmesinden oluşan birleşik kelimeler:

Birleşik kelimeyi oluşturan sıfat-fiil ekleri asıl görevlerinden çıkmıştır.

Günnerçihar (y.a.), günebatan, kargabüken (bitki), çibinkaran (bitki), ço-
banaldadan (kuş), kulağagiren (kırk ayak, Beşir), simbilsilken (kuş, Erbil), ta-
vıhkapan (kuş, Erbil), kuşkonmaz (y.a., İmam), geçebegirden (bitki), uşah-
basan (kuş), évyıhan (zalim kimse), başkesen (kasap), şekerkıran (bir çeşit
küçük kerki), kaplargézen (çok gezen kimse), kazanağardan (kalaycı), kuş-
vuran, günçihan (doğu); günbatan (batı), pilevsüzen, pambıhatan, saçburan (ku-
aför), günsayan (takvim), ressimalan (fotograf makinesi), yérdögen (asfalt ro-
lası)...

Görülen geçmiş zaman ile kurulan birleşik kelimeler ise Türkmen di-
yalektinde şunlardır:

Allahverdi-Allaverdi, Hakvérdi (k.a., Beşir), Karyağdım (y.a., Taze), ala-
pardı, külbastı (yemek, İmam), kerebastı (Kerkük).

-li yapıtlı birleşik kelimeler:

Ağırbaşlı, ikicannı (gebe), Alideveli (oymak ismi, Tellafer), keresekkelli
(taze), ağırbaşlı koçburunlu...

Birleşik Fiiller

Bir yardımcı fiille bir ismin veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime
grubudur.

Bir isimle birleşik fiil yapan yardımcı fiiller:

Genellikle bir isim ya da bir isim soylu kelimenin yardımcı fiil ile oluşturduğu birliktir.

Yardımcı fiiller her türlü fiil çekimine girdiği için kalıplaşma yoktur ve kelimeler bitişik kelime sayılmaz. Bunlara ancak birleşmiş yardımcı fiil denebilir.

Türkmen ağızlarında yardımcı fiiller şunlardır:

"ét-, ol-, ve al-'dır.

Kelimelerle yardımcı fiillerin kullanılması:

Emretmeğ, hessetmeğ, zenneder, affetmeğ, arvat almah, karnı oldu, zerg etti, tekib ele, halas ol, hükmolmah, aksolmah.

Bazı kelimeler, yardımcı fiillerle birlikte kullanılınca hiçbir ses değişmesine uğramazlar. Bu çeşit kelimeler, yardımcı fiillerle kullanıldıkları zaman ayrı yazılırlar.

Adamlığ edipsen, "iyilik etmişsin", marak etti, heleg oldu "yoruldu", kilf ele "kilitle", şıkat ele, arvat al "evlen", naz etmeğ...

Fiillere gelen yardımcı fiiller:

Fiillere gelen yardımcı fiiller, Türkiye Tükçesinde görevlerine göre dört gruba ayrıldığı hâlde Irak Türkmen ağızlarında yalnız yeterlilik fiili kullanılmaktadır.

Olabili "olabilir", édebilisin "edebiliyorsun", dönebilmem "dönemem", édebilmirem "edemiyorum", kaçabilmedi "kaçamadı"...